

नेपालमा डिजिटल अधिकारको अवस्था: एक समीक्षा

मिडिया अनुगमन प्रतिवेदन
२०२३

Body & Data

नेपालमा डिजिटल अधिकारको अवस्था: एक समीक्षा

बडी एण्ड डाटा, २०२४

लेखन: विवेक वर्णवाल

सम्पादन: विवेक वर्णवाल, नविना ज्ञवाली र नुभा राई

लेआउट: नुभा राई

प्रकाशन: बडी एण्ड डाटा

सहयोग: भिजन फर चेन्ज

© सम्पूर्ण अधिकार बडी एण्ड डाटासंग सुरक्षित

<https://bodyanddata.org/>

@bodyanddata

Body & Data

नेपाली मिडियामा डिजिटल अधिकारको समिक्षात्मक अवस्था

नेपाली मिडियामा वर्षभरि डिजिटल अधिकार सम्बन्धि कस्ता विषयवस्तु, संदेश र प्रवृत्ति प्राथमिकतामा परे अनि प्रविधि र इन्टरनेटसँग सम्बन्धित हाम्रो मानवाधिकारको स्वरूप कस्तो देखिन्छ भन्ने छलफल र बहस पस्किनका लागि हामीले सन् २०२१ देखि यस समिक्षात्मक प्रतिवेदनको थालनी गरेका हौं ।

यस वार्षिक मिडिया अनुगमन प्रतिवेदन सन् २०२३ मा (अनुसूची १ मा उल्लिखित) मिडियाहरुको अनुगमनबाट आएको समाचारहरुलाई (अनुसूची २ मा) उल्लिखित विधि अपनाई हाम्रो मिडिया अध्ययन विश्लेषण प्रस्तुत गर्दछौं ।

1. हाम्रो सरकारी डिजिटल स्पेसको अनुभव र अवस्था

वर्षभरीका घटनाहरू विश्लेषण गर्दा सरकार 'डिजिटल नेपाल' अभियान अन्तर्गत सरकारी सेवा DIGITISATION प्रति अग्रसर रहेको त देखिन्छ तर सरकारका प्रयासहरू प्रयोगकर्तामैत्री र प्रयोगकर्ताको गोपनियतालागायत हितमा केन्द्रित हुनुभन्दा पनि केही लापरवाही र धेरै लादिएका देखिन्छ । यस वर्ष 'सुरक्षित सूचना प्रविधि, सुशासन र समृद्धि' नारासँगै छैटौँ राष्ट्रिय सूचना तथा सञ्चार प्रविधि दिवस अर्थात् 'आईसीटी डे' मनाइयो ।

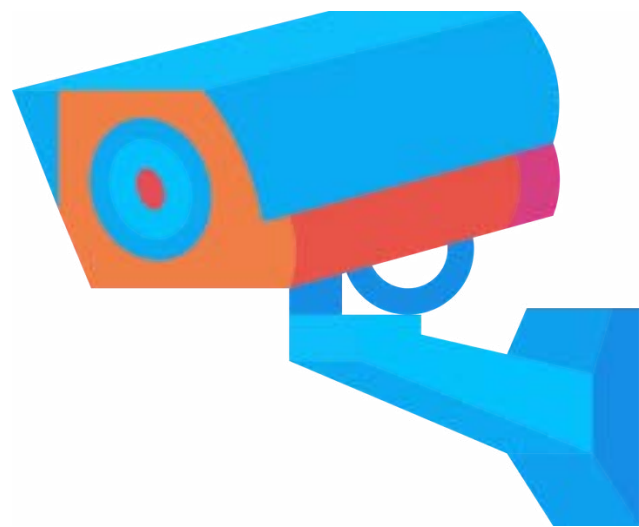
1.1. साइबर स्पेसमा आक्रमण

वर्षको सुरुवाततिर नेपाली साइबर स्पेसमा, खासगरी सरकारी सर्भरमाथि, आक्रमण भयो । एक पटक ४०० साइटहरू पाँच घण्टासम्म डाउन रहयो भने अन्तरराष्ट्रिय हवाई उडानसमेत प्रभावित भयो, प्रधानमन्त्री कार्यालयको TWITTER अकाउन्ट हैक भयो । सरकारी डाटा सेन्टरमा भएका डाटा हरायो र ब्याकअप नभएको जानकारी गराइयो । ह्याकरले सरकारी र न्यूज मीडियाको वेबसाइटहरूको साइट कोडहरू सार्वजनिक गर्दै ह्याक गर्ने धम्कि दियो । यसमा विदेश यात्राको टिकट इस्यु गर्ने ट्राभेल कम्पनी पनि परेको पाइयो । यसले गर्दा सरकारको साइबर सुरक्षा नीतिमाथि गम्भीर संशय उत्पन्न हुन्छ । सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालयअनुसार नेपाल साइबर आक्रमणको प्रयास हुने देशमा अग्र स्थानमा रहेको छ । सरकारी सर्भरमा रहेको डाटा व्यक्तिगत विवरण सँगसँगै संवेदनशील राष्ट्रिय दस्तावेजहरू पनि राखिएको हुन्छ । गत वर्ष गृह मन्त्रालयले सबै सरोकारवालासँग मिलेर तयार पारेको प्रतिवेदन अनुसार सो आक्रमण हुन सक्ने अड्कल गरिएको थियो । तर, साइबर सुरक्षा सरकारको प्राथमिकतामा परेको देखिएन ।

1.2. सूचनाको हक कटौतीको विफल प्रयास र नागरिक निगरानी/नियन्त्रणनिम्ति आदेशात्मक तथा कानुनी प्रयास

यस वर्ष सरकारले ८७ किसिमका सूचना गोप्य राख्ने निर्णय गर्यो । तर, समाचार माध्यम लगायत सामाजिक सञ्जालमा आलोचना हुन थालेपछि निर्णय स्थगित गर्यो । सूचनाको हक सम्बन्धी ऐनमा भएका केही लूपहोल दोहन गरी यो निर्णय अगाडि सारिएको थियो । यसले राज्यको मनशाय नागरिकहरुको सूचना सम्बन्धी हक कटौती गर्ने रहेको बुझ्न सकिन्छ । अर्को घटना — गौशाला २६ वि. सन्दीप लामिछाने केसमा उच्च अदालत पाटनले अभियुक्त लामिछानेलाई अनुसन्धानको निम्ति निगरानी गर्न ‘लफुल इन्टरसेप्सन’को आदेश दियो । तर, नेपालमा कुनै पनि कानुनमा यस्तो गर्न पाइने व्यवस्था छैन । सो इन्टरसेप्सनमा भ्वाइस कल पनि इन्टरसेप्ट गर्न पाइन्छ कि पाइँदैन भन्ने पनि केही व्याख्या गरिएन । संभवतः ‘लफुल इन्टरसेप्सन’लाई आफू अनुकूल प्रयोग गर्ने अधिकार/जिम्मेवारी अनुसन्धान गर्ने निकायलाई नै दिएको हुनुपर्छ । अदालतको यस आदेशले नाबालिकामाथि यौनहिंसामा प्रभावकारी अनुसन्धान गर्न र पिडितलाई न्याय दिनका लागि सहयोग पुग्ने मनसायले दिइएको बुझिन्छ ।

यद्यपी यस आदेशले भविष्यमा राज्य वा राज्यका अंगले नागरिकमाथि जथाभावी निगरानी गर्न पाउने नजिर बनाएको हुनुपर्छ जसले सरकारलाई दूरसञ्चार विधेयक, २०७९ द्वारा पूर्ण कानुनी रूप दिन हौसला दिएको छ । उक्त विधेयकमा “जुनसुकै व्यक्तिको पनि कुराकानी रेकर्ड गर्ने लगायतका पहिचान खुल्ने तथा सेवा सम्बन्धी अन्य विवरणहरु अनुसन्धानका लागि सेवाप्रदायकबाट प्राप्त गर्न सक्ने” व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको पाइयो । त्यस्तै, कल डिटेल्, एसएमएस जस्ता व्यक्तिगत विवरण संकलन गर्ने टेराभक्स प्रविधि तत्काल कार्यान्वयनमा ल्याउन नेपाल दूरसञ्चार प्राधिकरणले दूरसञ्चार सेवा प्रदायकहरुलाई दबाब दिएको पाइएको थियो । यसरी व्यक्तिगत गोपनीयताको सुरक्षामा चुनौती थप्ने खालको दुरुपयोग हुने हो कि भन्ने कुरा हामीले ख्याल गर्दै खबरदारी गर्दै जानु पर्छ ।

यस वर्षको अगस्त महिनामा राष्ट्रिय साइबर सुरक्षा नीतिमार्फत नेपालमा नियन्त्रित इन्टरनेटको अभ्यास गर्न खोजिएको थियो । साइबर सुरक्षाको कानूनी र संरचनागत आधार तय गर्न यो नीतिले महत्त्वपूर्ण भूमिका निभाउने अपेक्षा गरिएता पनि सरकारले मस्यौदामा समावेश नभएको, सरोकारवालासँग छलफल नै नगरिएको एकदमै नयाँ विषयवस्तु — नेसनल इन्टरनेट गेटवे निर्माण — समावेश गरेको देखियो । निरङ्कुश शासन व्यवस्था भएका देशहरूमा मात्र सबै इन्टरनेट ट्राफिक सरकारी गेटवेबाट भित्र्याउने गरिन्छ । यस्तो गेटवेबाट राज्यले अनधिकृत रूपमा इन्टरनेट ट्राफिक निगरानी गर्ने, अनलाइन सामग्रीमा नियन्त्रण राख्ने तथा अनुगमन, नियन्त्रण, र सेन्सरशिप समेत गर्ने सम्भावना रहन जान्छ । साइबर सुरक्षाका लागि निरन्तर अनुगमन गरी सुरक्षित अनलाइन स्पेस निर्माण गर्ने रणनीति अन्तर्गत नीतिले इन्टरनेट तथा साइबर स्पेसमा नागरिक व्यवहारको निरन्तर निगरानी गर्ने तथा अनलाइन स्पेसको नियमनभन्दा निषेधात्मक तथा नियन्त्रणमुखी दृष्टिकोण लिएको छ । जसले गर्दा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रतामा अनावश्यक बन्देजको स्थिति सिर्जना हुनसक्छ । यस नीतिमार्फत सरकारले चीन जस्तै आफ्नै गेटवे बनाई/firewall लगाई आफू अनुकूल इन्टरनेट नियन्त्रण गर्ने संभावना उच्च हुन जान्छ । साभार: डिजिटल राईट्स नेपाल

1.3. डिजीटाइजेसन/डिजीटलाइजेसन: सरकारी अनलाइन सेवामाथि प्रश्नै प्रश्न

वर्षौं पिच्छे सरकारले नागरिकलाई प्रदान गर्ने सेवालाई डिजिटल रूपमा विस्तार गर्न सरकारले नयाँ प्रविधि संचालनमा ल्याउँदै गरेको पाइन्छ । जस्तै राष्ट्रिय परिचयपत्र जसलाई नागरिकताको प्रयोगको विकल्पमा नागरिकको एकीकृत परिचयपत्रको रूपमा अगाडी सारिएको थियो — जहाँ जैविक विवरणदेखि सवारीचालक अनुमतिपत्र, शैक्षिक प्रमाणपत्रको विवरण, पासपोर्ट, मोबाइल नम्बर, स्वास्थ्य जानकारी, आदि त्यस्ता यावत् विवरण लिंक गरिने थियो । यो हुन अझै बाँकी नै छ, तर डाटा सुरक्षा र

वैयक्तिक गोपनीयताको हकलाई नज़रअन्दाज गर्दै अगाडी सारिएको उक्त प्रविधिमाथि सुरुवाती चरणदेखि नै प्रश्न उठ्दै आएको थियो र यस वर्ष सरकारका महालेखा परीक्षकको प्रतिवेदनमा यावत् प्रश्नहरू तेर्स्याइएको पाइन्छ । स्वास्थ्य सेवा डिजीटाइजेसनको प्रयासतर्फ यस वर्ष सरकारले 'मेरो पोषण साथी' भन्ने एप सार्वजनिक गर्यो जसमा जैविक विवरण मागिएको छ । उक्त एपमार्फत स्वास्थ्य जानकारी सरकारी डाटा प्रणालीमा दर्ता गराउनु जोखिमयुक्त देखिन्छ ।

1.3.1. राष्ट्रिय परिचयपत्रमाथि महालेखा परीक्षकको टिप्पणी

महालेखा परीक्षकको ६०औं प्रतिवेदनले नागरिकताको विवरण बाहेक केहि समावेश गर्न नसकिएको भन्दै राष्ट्रिय परिचयपत्रको उपयोगिता साथै सरकारले प्रदान गर्ने अनलाइन सेवाको सम्पूर्ण प्रविधिमाथि नै प्रश्न उठाएको छ । यसको अर्को उदाहरण हो: नागरिक एपमा भएको लाइसेन्स ट्राफिक प्रहरीले मानेन, भौतिक लाइसेन्स नै खोज्यो । सरकारी संस्थाहरुबीच समझदारी नहुँदा सास्ती खेप्न भनेका प्रयोगकर्ता नै हुन् । व्यक्तिगत विवरण सुरक्षा र त्यसमा अनाधिकृत पहुँचको दृष्टिकोणले नागरिक एप प्रयोग गर्नु जोखिमयुक्त त छँदै छ, तर यसरी उपयोगविहीन हुने हो भने नागरिकले किन इन्स्टल गर्ने प्रश्न उठ्छ । अर्को तर्फ, प्रविधिले राज्य सञ्चालनको तरिका बदलेको छ । सरकारी निकाय पिच्छे फरक-फरक डाटाबेस भएको पाइएको छ । यसो भैरहुँदा डाटाबेस तैयार पर्दा कसैको वैयक्तिक विवरण तलमाथि हुन सक्छ । फरक फरक डाटाबेसमा नमिल्न सक्छ । त्यो सच्याउन वा अद्यावधिक गर्न कतिको सहज छ ? डिजिटल सिफ्टको कुरा गरिरहुँदा समाजका कुन तप्का, वर्ग (?) कसको लागि कतिको पहुँचयुक्त हुन्छ भन्ने कुरा ख्याल गर्नुपर्छ । उदाहरणको

लागि: विदेश जानलाई आफ्नो पासपोर्टको विवरण सच्याउन बागलुङबाट काठमाडौं आइपुगेका एक महिलालाई पासपोर्ट विभागले आवेदन फारममा लेखिएको डेट र विभागको साइटले दिएको डेट नमिल्दा प्रहरीलाई बुझायो । साथै, सिद्धान्त: नागरिक भएका तर नागरिकतामा नै पहुँच नभएर राज्यविहीनताको अवस्थामा रहेका मानिस र कुनै सिंगो समुदाय (उदाहरणको लागि: मुसहर); अपाङ्गता भएका व्यक्ति; विविध यौन अभिमुखीकरण, लैङ्गिक पहिचान तथा यौन विशेषता (यौभिकयौता) भएका व्यक्ति (जसलाई आफ्नो पहिचान अंकित नागरिकता पाउन सहज छैन) जस्ता सिमान्तकृत व्यक्ति/समुदायहरुलाई सरकारी डाटाबेसले कसरी अटाउँछ ? यसको अर्को पाटो नागरिक एप र राष्ट्रिय परिचयपत्रसँग जोडिएका डाटा सुरक्षाको चुनौती पनि हो । यस्ता एप र विधुतीय कार्डबाट राज्यले आफ्नो नागरिकमाथि गर्ने निगरानी जस्ता सवाल यथावत नै देखिन्छ ।

1.3.2. स्वास्थ्य सम्बन्धि जानकारी सरकारी डाटा प्रणालीमा दर्ता हुनु जोखिमयुक्त

सरकारले गर्भवती, सुत्केरी, बालबालिका, किशोरी र वृद्धको स्वास्थ्य तथा स्याहारमा सघाउने सरकारी एप 'मेरो पोषण साथी' सार्वजनिक गर्यो । नेपाली भाषामा प्रयोग गर्न सकिने यो एपमा प्रयोगकर्ताले आफ्नो पहिचान (जस्तै नाम, फोन वा इमेल, लोकेसन) र स्वास्थ्य सम्बन्धि विवरण (जस्तै गर्भावस्था वा बच्चाको तौल, खानपान, उमेर) राख्नुपर्ने हुन्छ । जसअनुसार आवश्यक स्वास्थ्य व्यवहारहरूको बारेमा यस एपले जानकारी दिन्छ । यो जनताको सुबिधाको लागि ल्याइएको भनिएपनि सरकारसँग प्रयोगकर्ताको डाटा सुरक्षा जोखिममा नै रहन्छ । सरकारको डाटा सेन्टरमाथि साइबर आक्रमण तथा डाटा चोरी भएका घटना देखियो नै । सरकारले सार्वजनिक गरेका डिजिटल सेवाहरू (जस्तै नागरिक एप, राष्ट्रिय परिचयपत्र, स्मार्ट सवारी चालक अनुमतिपत्र) साइबर सुरक्षा, वैयक्तिक जानकारी, गोपनीयताका हिसाबले जोखिममा रहँदै आएका छन् । यसैबिचमा स्वास्थ्य सम्बन्धि जानकारी पनि सरकारी डाटा प्रणालीमा जम्मा गर्ने हो भने यसले SRHR (यौन प्रजनन स्वास्थ्य अधिकार) अन्तर्गत पर्ने सुरक्षित गर्भपतन (SAFE ABORTION) को विषयमा राज्यको निगरानी हुन जान्छ । STRAIGHT महिला, गर्भ धारण गर्न सक्ने TRANSGENDER व्यक्तिहरू थप जोखिममा पर्न सक्छन् । राज्य समग्रहमा महिला र लैंगिक तथा यौनिक विविधता भएका व्यक्तिहरू प्रति उदार बिल्कुलै छैन । शक्ति ओगटेर राज्य व्यवस्थामा बसेकाहरूबाट उनीहरू थप सिमान्तकृत हुन पुग्छन् । अन्तः यस्ता डिजिटल सेवाहरू राज्यलाई निगरानी गर्ने टूल बन्न सक्छन् ।

1.4. डिजिटल बजेट

मे महिनामा आउने राष्ट्रिय बजेटमा डिजिटल नेपाल फ्रेमवर्क परिमार्जन गरिनेदेखि सरकारी वित्तीय प्रणाली एक आपसमा अन्तर-आबद्ध, राष्ट्रिय परिचयपत्र, ड्राइभिङ लाइसेन्स र पासपोर्ट वितरणको लागि दुई सिफ्टमा काम गरिनेदेखि स्थाई लेखा नं (PAN) लाई राष्ट्रिय परिचयपत्रमा आबद्ध गरिने भनियो । सरकारले यस बजेटमार्फत सरकारी सेवासुविधाको DIGITISATION मा जोड दिनु सार्थक रहेपनि सरकारले वैयक्तिक डाटा सुरक्षा नीति, गोपनीयता, साइबर हमलाबाट सुरक्षित हुने नीतिबारे गम्भीर भएको देखिएन ।

अझै, सरकारी सर्भर सम्हाल्ने राष्ट्रिय सूचना प्रविधि केन्द्र खारेज गरेर सूचना प्रविधि विभाग अन्तर्गत सार्ने योजना रहेको छ। त्यस्तै, विदेशमा बसिरहेका नेपालीहरुलाई मतदान अधिकार सुरक्षित गर्ने भनियो। निर्वाचन आयोग त देश भित्रै भएका मतदाताहरुको नामावली असुरक्षित रूपमा वेबसाइटमा भेटिने गरी राखेको हुँदा विदेशमा बस्ने नेपालीहरुको मतदाता नामावली कतिको गोपनीय र सुरक्षित होला भन्ने प्रश्न स्वाभाविक देखिन्छ। यस वर्ष MDMS पूर्ण रूपले लागू गर्ने सरकारी योजना रहेपनि यो प्रविधि खरिद प्रक्रिया भ्रष्टाचारको केसमा मुछिएपछि कार्यान्वयन हुनबाट रोकियो।

2. हाम्रो गोपनीयताको अधिकार

वर्षभरी व्यक्तिगत गोपनीयता भंग भएका प्रसस्त घटनाहरु रिपोर्ट भए। यी घटनाहरु धेरैजसो पहिचान चोरीको (IDENTITY THEFT) रूपमा देखापरे।

2.1. व्यक्तिगत विवरणमा अनाधिकृत तर सहज पहुँच

प्रयोगकर्ताहरुको वैयक्तिक जानकारीमा अनाधिकृत पहुँच बनाएर उनीहरुको नामबाट सिमकार्ड निकालेर डिजिटल स्क्यामदेखि मर्डरसम्मका सङ्गठित अपराधिक क्रियाकलाप र नेपालको कानूनले अपराधिक ठहराएको अन्य क्रियाकलापहरुमा प्रयोग गरिने गरेको प्रहरीको अनुसन्धानले देखाउँछ। जस्तै: प्रिन्ट, फोटोकापी, फारम भर्ने वा अन्य कुनै निश्चित प्रयोजनका लागि ईमेलबाट साझा गरिएका नागरिकता वा कुनै पनि भ्यालिड सरकारी आइडीको प्रतिलिपि दुरुपयोग गरी सिमकार्डहरु निकालिएको देखियो। सरकार नागरिक/सेवाग्राहीको गोपनीयताप्रति गम्भीर नरहेको कुरा संघिय यातायात व्यवस्थापन विभागको फेसबुक पेजमा

सवारी चालक अनुमति पत्र परीक्षाको नतिजा प्रकाशित गर्दा नागरिकता नम्बर जस्तो संवेदनशील डेटा सार्वजनिक गरेको घटनाले पनि देखाउँछ। यस घटनामा वैयक्तिक गोपनीयता सम्बन्धी ऐनमा उल्लिखित गोपनीयता प्रावधानहरु खुलेआम उल्लङ्घन भएको देखिन्छ। साइटबाट नागरिकता पाएपछि निर्वाचन आयोगको वेबसाइटमा राख्दा भोटर कार्ड र क्रमशः सिरियल नम्बर, जन्ममिति सबै पाउन सकिन्छ। यी दुईटै अवस्थामा वैयक्तिक जानकारीको गोपनीयता भंग हुनु र आफुले चाहेको प्रयोजनभन्दा इतर त्यो जानकारी प्रयोग हुनु एउटा गम्भीर मुद्दा हो। सूचना प्रविधि नीति-२०७२, वैयक्तिक गोपनीयता सम्बन्धी ऐन-२०७५ तथा वैयक्तिक

गोपनीयता सम्बन्धी नियमावली-२०७७, विज्ञापन (नियमन गर्ने) ऐन-२०७६ लगायतले व्यक्तिको अति व्यक्तिगत विद्युतीय विवरणको सुरक्षित व्यवस्थापनका सवालमा केही हदसम्म निर्देश गरेको पाइन्छ । वैयक्तिक गोपनीयता सम्बन्धी ऐन-२०७५ ले वैयक्तिक सूचनाभिन्न टेलिफोन नम्बर, इमेल ठेगाना, औंठाछाप, नागरिकता प्रमाणपत्र लगायतलाई समेटेको छ । साथै, कुनै एक प्रयोजनका लागि संकलन गरिएका यस्ता व्यक्तिगत सूचना सम्बन्धित व्यक्तिको सहमतिबिना अरु प्रयोजनमा प्रयोग गर्न नपाइने उल्लेख छ । विशेष अवस्थामा बाहेक सम्बन्धित व्यक्तिको सहमतिबिना यस्ता विवरणको प्रयोग ऐनले वर्जित गरेको छ । तर यसको पालना भए-नभएको नियमन, अनुगमन र कारबाहीका लागि आवश्यक संरचनाबारे वैयक्तिक गोपनीयता सम्बन्धी ऐन-२०७५ मा प्रस्टसँग उल्लेख गरिएको छैन ।

फलतः यस्ता सिमकार्ड सम्बन्धी घटना देखा परेको छ । थप उदाहरणको लागि: डिसेम्बर २०२२ मा सम्पन्न भएको फुटबल वर्ल्डकपताका अनलाइन बेटिडको लागि अन्य मानिसको नागरिकताका फोटोकपीहरू र इन्टरनेटबाट झिकिएका उनीहरूको फोटो प्रयोग गरी, पुरानो सिमकार्ड हरायो भनेर त्यही नम्बरको नयाँ सिम कार्ड निकाल्ने र प्रायः ओटीपीको जगमा उनीहरूको बैंक, डिजिटल वॉलेट, सोसल मिडिया अकाउन्टदेखि नागरिक एप (जहाँ संवेदनशील कागजपत्र हुन सक्छ । हुन त यो एप डाटा गोपनीयता तथा सुरक्षाको दृष्टिकोणले जोखिमयुक्त छ) मा अनाधिकृत पहुँच बनाएको घटना पनि रिपोर्ट भएका छन् । यसले सिमकार्ड वितरण प्रणालीमाथि गम्भीर सवाल त उठाउँछ नै, साथै टेलीकम सेवा प्रदायकहरू र डिजिटल वॉलेटहरूका भेरिफिकेसन प्रणाली कमजोर रहेको वा बिल्कुलै न रहेको जाहेर गर्छ ।

2.2. सरकार र सेवा प्रदायकको गैरजिम्मेवारपना

पोखरा विमान दुर्घटना घटेलगतै नागरिक उड्यन प्राधिकरणले आफ्नो ट्विटर ह्यान्डलमार्फत सो विमानका यात्रुहरूको पासपोर्ट नम्बर, नाम, उमेर, लिंग, सम्पर्क व्यक्ति, राष्ट्रियता (NATIONALITY) सहितको लिस्ट जारी गर्यो । यसले मृतकहरूको गोपनीयता (र गोपनीयताको हक) भंग त गर्यो नै, नचाहिँदो ध्यानाकर्षणका (UNWANTED ATTENTION)

साथै मृतकका परिवारलाई यसले मानसिक रूपमा अझै तनाव दियो । प्राधिकरणको यो कार्य सामाजिक वृत्तमा आलोचना भएको हुँदा पनि संस्था वा सरकारले केही कदम नचालेकोमा सरकारी संस्थाहरू व्यक्तिगत गोपनीयता (सम्बन्धी ऐन २०७५) बारे सजग छैनन् भन्ने सिद्ध हुन्छ । विमान दुर्घटना लगत्तै सामाजिक सञ्जालदेखि सञ्चारमाध्यमहरूमा विभिन्न फोटो, अडियो, भिजुअल म्यानीपुलेट गरेर, मृतकका व्यक्तिगत विवरण (खासगरी

पाइलट, को-पाइलट) सँग जोडेर भ्रामक, फेक सामग्रीहरु साटासाट र प्रसारण गरेको पनि पाइन्छ । को-पाइलट अन्जु खतिवडा बारेका समाचारहरुमा पितृसत्ता हाबी भएको स्पष्ट देखिन्छ । सोसल मिडियामा आएका सामग्री र सञ्चारमाध्यमको रिपोर्टिङमा खतिवडालाई एउटा व्यावसायिक विमानचालक नभई "कसैकी छोरी, कसैकी श्रीमती त कसैकी आमा", त "श्रीमानको सपना र वैवाहिक जीवन" भनेर चित्रण गरियो । तिवडाको स्वतन्त्र पहिचानलाई सोझै अस्वीकार गरेको देखिन्छ । त्यस्तै, प्रेम आचार्यको घटना पश्चात उनकी पत्नी नानुका अधिकारीको बैंक अकाउन्टमा सहयोग स्वरूप मान्छेहरुबाट रकम जम्मा हुन थाल्यो । सामाजिक सञ्जालमा अधिकारीलाई सहयोग गर्ने एउटा अपील नै चलेको थियो । जसबारे अधिकारीलाई तब मात्र थाहा भयो जब एकाएक उनको बैंक अकाउन्टको विवरण र सहयोग स्वरूप आएको रकम सहितको बैलेन्सको स्क्रिनशट सामाजिक सञ्जालमा भाइरल हुन थाले । न अधिकारीले त्यस्तो अपील गरेकी थिइन्, न सो स्क्रिनशट उनको अनुमतिले सामाजिक सञ्जालमा राखिएको थियो । सो स्क्रिनशट बाहिरिएपछि अधिकारीलाई जथाभावी भाइरल र दुष्प्रचार भएको कुरा उनले भनेकी छिन् । यहाँ अधिकारीको गोपनीयता भंग भएको देखिन्छ भने बैंकको कमजोरी या घोर गैरजिम्मेवारीपन बाहिरिएको छ ।

2.3. फिसिंगबाट डाटा चोरी

फरवरीमा 'नेपाली केटी' भन्ने सेक्स पार्टनर खोज्न मिल्ने भनिएको एपमार्फत डिजिटल ठगी गर्ने एउटा गिरोह समातियो । यस एपको लिंक WHATSAPP मा पठाएर डाउनलोड गर्न लगाउने अनि इन्स्टल भएपछि मोबाइलमा सेभ गरिएका बैंकका विवरणहरु लिने र त्यसपछि ई-सेवा, खल्ती जस्ता वालेट हुँदै आफ्नो बैंक खातामा रकम ट्रान्सफर गरेर एटिएम कार्डमार्फत् निकाल्ने गरेको पाइयो । यस घटनाले हाम्रा बैंकिङ र डिजिटल वालेटका सुरक्षा प्रणालीहरु सुरक्षित छैनन् र यी बैंक र वालेट कम्पनीहरु जवाफदेही र जिम्मेवार हुनुपर्ने देखिन्छ ।

मार्चमा न्यूज पोर्टल अनलाईन खबरको आधिकारिक फेसबुक पेजबाट नायिका स्वस्तिमा खड्काको कथाकथित "हट फुटेज" भन्दै गूगल ड्राइभ लिंक शेयर गरियो । अनलाईन खबरले सो पोस्ट हटायो अनि पेजबाट 'थर्ड पार्टी' एक्सेस हटाइएको भन्दै माफी माग्यो । पेजको एक्सेस हुने डिभाइस ह्याक भएको आशंका गरियो । केहि दिनपछि ONLINE KHABAR IN ENGLISH भन्ने नक्कली फेसबुक पेजबाट त्यहि ड्राइभ लिंक (र अर्कोअर्को लिंकहरु पनि) नायिका खड्काकै नाम र फोटो राखी शेयर भयो ।

विश्लेषकहरु अनुसार सो लिंकमा माल्वेयर हुन सक्छ जुनकी लिंक खोल्न साथ DOWNLOAD हुन्छ अनि लिंक खोल्न प्रयोग गरिएको BROWSER मा गएर बस्छ । त्यो माल्वेयर BROWSER को HISTORY, SAVED PASSWORD लगायत अन्य जानकारीहरु चोर्न फैलाइएको जानकारीमा आयो ।

2.4. भारतीय परिचयपत्र आधारकार्डको डाटा लिंक र नेपालको राष्ट्रिय परिचयपत्र

दर्ता गर्ने र पाउने प्रक्रिया र कानुनि प्रावधान फरक भएपनि भारतीय आधारकार्डको हालको उपयोगिता र नेपालको राष्ट्रिय परिचयपत्रको उद्देश्य उस्तै छन् । जस्तै: सार्वजनिक तथा नीजि क्षेत्रका सेवा उपभोग गर्न एकीकृत डिजिटल परिचयपत्र (ENABLED SERVICE DELIVERY) जसमा मानिसका आधारभूत विवरण (नाम, जन्ममिति, ठेगाना, फोन नम्बर) सँगै सवारीचालक अनुमतिपत्र, स्थायी लेखा नम्बर (प्यान), पासपोर्ट, वैवाहिकलगायत पारिवारिक विवरण, स्वास्थ्य सम्बन्धी विवरण र मेडिकल हिस्ट्री, आदि इत्यादि । अक्टुबरमा भारतीय आधार कार्डबाहक साढे ८१ करोडभन्दा बढी मानिसको व्यक्तिगत जानकारी अनलाइनमा लिंक भयो । जसमा आधार कार्ड तथा राहदानी विवरण, नाम, फोन नम्बर, र ठेगानाहरु जस्ता व्यक्तिगत जानकारी थिए । आधारकार्डमा जैविक विवरण पनि समावेश गरिएको हुन्छ । दुवै देशका डिजिटल परिचयपत्रहरुद्वारा संकलित विवरण केन्द्रीय डाटाबेसमा भण्डारण हुन्छ । विगत १३ वर्षदेखि कार्यान्वयनमा रहेको आधारकार्डको हकमा डाटा सुरक्षासम्बन्धीको पूर्वाधार फितलो देखिन्छ । न्यून पूर्वाधार र अस्तव्यस्त तयारीका साथ सुरु भएको राष्ट्रिय परिचयपत्रको सन्दर्भमा पनि उस्तै जोखिम देखिन्छ ।

बढी एण्ड डाटाको एक अध्ययनले के भन्छ भने (पा.नं.२०): प्रयोगकर्ताहरुले डिजिटल गोपनीयता वा बायोमेट्रिक्स जस्ता शब्दहरु नबुझेका हुन सक्छन्, यद्यपि गोप्य सचूनाहरु साझा गरिनु र डाटा उल्लंघन (लिंक)का खतराहरुलाई उनीहरुले बुझेका छन् । राष्ट्रिय परिचयपत्र कार्यक्रमसँगै स्थानीय स्तरका विभिन्न सरकारी निकायहरुबाट तथ्यांक संकलन गर्ने काम जारी रहेको र प्रायः एकै खालको व्यक्तिगत सचूनाहरु समेत बारम्बार संकलन गरिएका छन् । प्रायः भविष्यमा प्रयोग गर्न पनि सकिने गरी आवश्यकभन्दा बढी तथ्यांक संकलन गर्ने सरकारको अभ्यास हो, यो तथ्यांक न्यूनीकरण वा समानुपातिकतालाई बेवास्ता गर्दै मास डिजिटाइजेसन कार्यक्रमको विश्वव्यापी स्तर हो भन्ने अड्कल गरिएको छ ।

प्रयोगकर्ताको हकमा डाटा सुरक्षा सम्बन्धि कानूनको अभावमा, र सरकारले बनाउनमा ढिलासुस्ती गरेको वा आफ्नो अनुकूल परिभाषित गर्न मिल्ने गरी बनाउने उक्त कानूनमा टेकेर, यस्ता डिजिटल परिचयपत्र कालान्तरमा राज्यद्वारा गरिने निगरानी (STATE SURVEILLANCE) टूल बन्न सक्ने प्रबल सम्भावना त छँदैछ ।

2.5. प्रयोगकर्ताको प्राइभेसीबारे सरकारले गर्नुपर्ने चिन्तन

अप्रिलमा युरोपेली डाटा सुरक्षा नियम उलंघन भएकोले प्राइभेसी कन्सर्न देखाउँदै इटलीले च्याटजिपिटीमाथि आंशिक/तत्कालिन प्रतिबन्ध लगाएको थियो, जुन मई महिनामा फुकुवा पनि गरिदियो । उक्त कुरा समाधान नभएसम्म इटलीको लागि च्याटजिपिटीको सेवा बन्द रहेको थियो । यो त एउटा उदाहरण भयो जहाँ एउटा देशले डाटा सुरक्षा र गोपनियता सम्बन्धि कानून प्रयोग गरेर आफ्ना नागरिकको डाटा सुरक्षाको लागि पैरवी गरेको छ । इटलीको घटनाक्रम लगत्तै जून महिनामा च्याटजीपीटी निर्माता कम्पनी ओपनएआईले इन्टरनेटबाट ठूलो मात्रामा प्रयोगकर्ताको डेटा चोरी गरेको आरोप लाग्यो । क्यालिफोर्नियाको संघीय अदालतमा बुधबार दायर मुद्दामा (१६० पृष्ठको उजुरी) ओपनएआईले गोप्य रूपमा इन्टरनेटबाट ठूलो मात्रामा व्यक्तिगत डेटा चोरी गरेको दाबी गरियो । टेक जाइन्ट्सको उदयपछि प्रयोगकर्ताको गोप्य जानकारी र डाटा सुरक्षामा सधै संशय र प्रश्न उठ्ने गर्छ । प्रविधि तिव्रगतिमा विकसित हुँदैछ र यो हुने नै छ, यसको विकल्प छैन । हाम्रो देशमा अहिले र आउने दिनहरूमा पनि एआई प्रविधि र अन्य प्रविधिहरू हाम्रो जीवनमा भित्रिँदै नै छन् । सो अवस्थाको लागि हाम्रो देशले इटलीले जस्तै आफ्नो नागरिकको डाटा सुरक्षा र गोपनियताको लागि टेक जाइन्ट्ससँग वार्ता र पैरवी गर्न सक्ने स्थितीमा कहिले हुन्छ (?) यो प्रश्न सोध्नुपर्छ ।

3. अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको अवस्था

वर्षभरी विश्वस्तरमा टिकटकको संचालनलाई कडाई गर्ने (RESTRICT) र वर्षको उत्तरार्धमा नेपालमा टिकटक प्रतिबन्ध नै गरेपछि यो कन्टेन्ट शेयारिंग प्लेटफर्म धेरै जनाको चासोको विषय बन्यो । यसका सामान्यतः दुई पाटा प्रखर भएर आए — १) अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता (FREEDOM OF EXPRESSION), र २) भूराजनीति (GEOPOLITICS) । यस वर्ष एउटा मिडिया स्टोरीमा केही टिकटक प्रयोगकर्ता मान्छे जसलाई पिडित बनाउन वा जसको एक्टलाई अपराधीकरण (CRIMINALISE) गर्न खोजिएको थियो उनको भनाई तथा प्रहरीको भनाईले यौनकर्मको सटिक भाष्यलाई

मद्दत पुर्याएको देखिन्छ । त्यस लेखबाट मन्जुरी पालना गरेर/सहमतिमा गरिने क्रियाकलाप यौनकर्म हो भने मन्जुरी बिना गरिनु यौन उत्पीडन भन्ने संदेश पाइन्छ ।

3.1. नेपालमा टिकटक प्रतिबन्ध र टिकटकबारे वर्ल्डभ्यू

नेपालमा टिकटक प्रतिबन्ध लगाउने सरकारको निर्णयले तथाकथित “सामाजिक सद्भाव” र “राष्ट्रिय एकता”मा खलल पुऱ्याउने र “अनुपयुक्त” सामग्रीलाई अनुमोदन गर्ने भूमिका आधारित रहेपनि यो व्यापक रूपमा प्रयोग हुने सामाजिक सञ्जालमा प्रयोगकर्ताको अभिव्यक्ति स्वतन्त्रतामाथि हानी पुर्याएको छ । यो नोट गर्नु महत्त्वपूर्ण छ कि मुलधारे प्लेटफर्महरूद्वारा बेवास्ता गरिएका सीमान्तकृत समुदायहरू प्रतिबन्धबाट असमान रूपमा प्रभावित हुन्छन् । यी समुदायहरूले आफूलाई व्यक्त गर्न र अरूसँग जोडिन प्लेटफर्मको रूपमा टिकटकमा भर परेका हुन सक्छन् । प्रतिबन्धले यी समुदायहरूलाई थप सीमान्तीकृत गर्न सक्छ र सार्वजनिक बहसमा भाग लिने उनीहरूको क्षमतालाई सीमित गर्न सक्छ । सरकारले सीमान्तकृत समुदायहरूमा प्रतिबन्धको प्रभावलाई विचार गरी उनीहरूको अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको अधिकारलाई सुनिश्चित गर्न कदम चाल्नु महत्त्वपूर्ण देखिन्छ । प्रतिबन्धले टिकटक जस्ता सोशल मिडिया प्लेटफर्महरू नियमन गर्न थप सूक्ष्म दृष्टिकोणको आवश्यकतालाई पनि उजागर गरेको देखिन्छ । (आफू अनुकुल जसरी पनि परिभाषित गर्न मिल्ने) “अनुपयुक्त” सामग्री

प्रवर्द्धन गर्न प्लेटफर्मको भूमिकाको बारेमा सरकार वा राज्यले पूर्ण प्रतिबन्ध लगाई निषेध गर्नु प्रभावकारी समाधान हुँदैन । यसको सट्टा, माथि उल्लेखित इटलीले चालेको कदम जस्तै नेपाल सरकारले नेपाली प्रयोगकर्ताहरूको अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको अधिकारको संरक्षण गर्दै प्रयोगकर्ता मैत्री सामग्री मोडरेसन नीतिहरू विकास गर्न टिकटकसँग सहकार्य गर्न सक्ने देखिन्छ । नेपालमा टिकटक माथिको प्रतिबन्ध सरकारहरूले कसरी सोशल मिडिया प्लेटफर्महरूद्वारा खडा गरिएका चुनौतीहरूको सामना गरिरहेका छन् भन्ने उदाहरण हो । गलत/मिथ्या सूचना र हेत स्पीचको फैलावट रोक यी प्लेटफर्महरूलाई नियमन गर्न महत्त्वपूर्ण भएतापनि नियमहरूले नागरिकहरूको मौलिक अधिकारहरू हनन नगर्ने सुनिश्चित गर्न पनि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण छ ।

अर्कोतर्फ भने, पश्चिमा देशहरूको वर्चस्व रहेको विश्व वृत्तमा टिकटकबारे चर्चा हुँदा यसलाई चीनीया राज्यको निगरानी औजार (SURVEILLANCE TOOL) को रूपमा हेरिन्छ । अर्को शब्दमा भन्नुपर्दा बहस राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको साइबर सुरक्षा र डाटा सुरक्षा माथि केन्द्रित रहन्छ र नागरिकलाई कानून, नीतिमार्फत राज्यको नियन्त्रणबाहिर जान नदिने मन्थन हुन्छ । संयुक्त राज्य अमेरिका र चीनीया स्वामित्वको कम्पनी टिकटकमाथि विवाद सिर्जनाले यो कुरा स्पष्ट भएको छ कि टिकटक [र अन्य टेक जाइन्ट जस्तै गूगल पनि] ले सरकारहरूलाई प्रयोगकर्ता अर्थात् नागरिकको व्यक्तिगत जानकारी दिने गरेका छन् जसको उपयोग राज्यद्वारा नागरिकमाथि निगरानीको लागि गरिन्छ ।

टिकटकका सिईओले चिनिया सरकारलाई प्रयोगकर्ताको जानकारी साझा गर्ने गरेको स्वीकारेका छन् भने अमेरिकाले टिकटकको चिनिया स्वामित्व बिक्रि नगरे प्रतिबन्ध लगाउने चेतावनी दिएको छ । टिकटक मात्र होइन प्रयोगकर्तालाई अभिव्यक्ति जाहेर गर्न वा अभिव्यक्तिमा पहुँच राख्न सहज तुल्याएका अन्य सामाजिक सञ्जालहरूको पनि यस्तै हबिगत हुने देखिन्छ । उदाहरणको लागि: फ्रान्सले टिकटकमाथि प्रतिबन्ध लगाउनु अनि नेटफ्लिक्स, ट्विटर, कैंडीक्रसलगायत माथि प्रतिबन्ध लगाउन छलफल गर्नु । यस्तो निर्णयले नेपालको डिजिटल स्पेसलाई पनि प्रभाव पार्छ । के प्रतिबन्ध लगाउनु नै उपाय हो त ? प्रयोगकर्तामैत्री हुने गरी नियमन गर्न पनि त सकिन्छ । प्रतिबन्ध लागेमा यसको परिणाम के हुन्छ ? आफ्ना अभिव्यक्ति सार्वजनिक गर्ने वा अन्वेषण गर्ने प्लेटफर्म पाएका क्रीएटरले आफ्नो स्पेस गुमाउन सक्छन् । थप मारमा को पर्न सक्छन् ? विभिन्न राजनीतिक, सामाजिक र आर्थिक कारणहरूले अन्डरप्रिभिलेज, पहुँचबाट टाढा हुनुपरेका, अन्वेषण गर्ने स्पेस नभैदिएका न्यून वा शून्य प्रतिनिधित्व भएका व्यक्ति र समुदाय ।

3.2. जूनको महिना: प्राइड मन्थ उत्सव

जूनको महिनालाई सीमान्तकृत यौन अभिमुखीकरण, लैंगिक पहिचान र यौनिक विशेषता (यौभिकयौता) भएका व्यक्तिहरूले 'प्राइड मन्थ' उत्सव को रूपमा मनाउने गर्दछन् । सो उत्सव वर्षौंदेखि चलिरहेको आफ्नो हक अधिकार तथा समाज, सरकार र संस्था लगायतहरूबाट समान व्यवहार क्लेम गर्ने आन्दोलन पनि

हो । यस अवसरमा यी व्यक्तिहरू समाजमा आफ्नो उपस्थिति जाहेर गर्ने, आफ्नो हक अधिकार अनि दैनिक जीवनमा भोग्दै आएको चुनौती बारे चर्चा गर्ने, र रमाउने गर्दछन् । वर्षभरि चर्चा नहुने विषयलाई नेपाली मीडियाले कमसेकम प्राइड मन्थको अवधिमा थप डिस्कोर्स

क्रिएट गर्न सक्थ्यो । औलामा गन्न सकिने जति मीडिया पोर्टलहरुले एक देखि धेरैमा दुइटा लेख लेखेका छन् भने प्राइड परेडका तस्वीरहरु बाहेक केही छापेका छैनन् । त्यस्तै, ठूलो संख्यामा मीडियाहरुले त्यति पनि गरेका छैनन् । ती दुई-चारवटा लेखहरुले पनि लैंगिक तथा यौनिक पहिचान निर्धारण गर्ने स्पेक्ट्रम बुझेका हुँदैनन् जसले गर्दा प्रायः गलत पहिचान र भाष्य स्थापित भैरहेको हुन्छ । यसले नेपाली मीडियाको गैरजिम्मेवारीपना तथा अज्ञानता (IGNORANCE) त उजागर गर्छ नै, सिमान्तकृत यौभिकयौता व्यक्तिहरुको अस्तित्व नै नमानेको भान हुन्छ ।

3.3. यौनकर्मको भाष्य

अप्रिल ५ मा यौन कर्म सम्बन्धी दु काठमान्डू पोस्टमा एउटा रिपोर्ट आयो । जसमा टिकटकको लाइभ फिचर सेक्स मसाजको लागि क्लाइंट तान्न प्रयोग गरिन्छ लेखियो । उक्त रिपोर्टको आशय स्पा र मसाज व्यवसायीको आडमा प्रदान गरिएको यौन सेवा गलत रहेको, यसले समाजमा “नकारात्मक” संदेश दिन्छ, युवा पुस्तालाई यस्तो व्यवसायमा प्रोत्साहन गर्छ, यसलाई बन्द गरिनुपर्छ, आदि इत्यादि भएतापनि यसमा कोट गरिएका प्रहरी र स्पा संचालकको कुराबाट के बुझिन्छ भने कानुनले बर्जित गरेको “वेश्यावृत्ति” र कुनै पनि कानुनी व्यवस्था नरहेको “यौन कर्म”मा फरक छ । कानुनले परिभाषित गरेको “वेश्यावृत्ति” कसैको डरधम्कि र मजबुर बनाएर यौन कर्ममा लगाउने हो । र, यहि नै हाम्रो समाजमा स्थापित भैसकेको छ । आफ्नो इच्छा, मन्जुरीमा पनि कोहि यस कर्मलाई

पेशाको रुपमा धारण गर्न सक्छ भन्ने हामीलाई सिकाइएकै छैन । टिकटकमा लाइभ आएर आफ्नो इच्छाले निर्धक्क भएर यौन सेवा अफर गर्नु भनेको यौन पेशामा संलग्न समुदायले आफ्नो आवाज बुलन्द गर्नु हो । त्यसैले, कानुनी व्यवस्थाको अभावमा कानुनी रुपमा पेशाको पहिचान पाउन नसकेको यौन कर्मलाई व्यवस्थित गरिनुपर्छ । कानुनी मान्यता नपाउँदा यससँग जोडिएका जोखिमहरु झनै बिकराल हुँदै जान्छ । जस्तै राज्यले --- कुनै पेशा र पेशाकर्तालाई प्रदान गर्ने सेवासुविधाका साथै कानुनी संरक्षण, विभिन्न स्वास्थ्य सुविधाहरु जस्तै निशुल्क यौनजन्य रोग परिक्षण र उपचार आदि इत्यादि ।

4. प्रविधिमा आधारित हिंसा

अनलाईन/डिजिटल स्पेसमा महिलामाथि हिंसा हुनु सामान्य जस्तो (NORMALISE) भैसकेको छ । खासगरी गौशाला २६ वि. सन्दीप लामिछाने केसको सन्दर्भमा सोसल मिडिया अति विभात्स (REACHED A NEW LOW) देखियो । त्यस्तै, कलाकार कुन्जना घिमिरे उर्फ सुन्तलीको इन्बक्समा पठाइने/आउने नग्न तस्बिर र साथै गरिने गालीगलौजको घटनाबाट बुझ्न सकिन्छ । मुद्दा जे सुकै होस्, जस्तै अहिले घिमिरे संबन्धित भरतपुरमा निर्माणाधिन क्रिकेट

रंगशालाको विवाद, अनलाईनमा महिलामाथि हुने हिंसालाई यौनिक रूप दिइन्छ । यसको अर्को उदाहरण हो कलाकार निशा अधिकारीको 'गोप्य भिडियो' भन्दै फैलाइएको माल्वेयर लिंक । यस्तै पोस्टमा कलाकार स्वस्तिमा खड्काको 'गोप्य भिडियो' लेखेर फैलाइएको बडी एण्ड डाटाको पछिल्लो अब्जर्वेसन पनि रहेको छ ।

4.1. गौशाला 26 वि. सन्दीप लामिछाने

समाचार माध्यम कान्तिपुरमा प्रकाशित बलात्कार सर्भाइभर गौशालाको कथाले सामाजिक सञ्जालदेखि चिया पसलसम्म गफगाफ तरंगित पार्यो । नाबालिग गौशालाको कथाकथित "चरित्रहत्या" त यो घटना सार्वजनिक हुँदादेखि नै हुन थालेको थियो, तर स्वयम् गौशालाले आफ्नो तर्फको कथा हिम्मत गरेर सार्वजनिक गर्दा पनि प्रायः प्रतिक्रियाहरू अभियुक्त सन्दीप लामिछानेको पक्षमा/समर्थनमा आए । यसले दुइटा कुरा भन्छ:

(१) पितृसत्तात्मक सोचले सामाजिक सञ्जालमा जरा गढेको र पितृसत्ताको उत्कर्ष हेर्न पाउने सबभन्दा पहुँचयुक्त माध्यम हो, र (२) यो समाज असम्बेदनशील, प्रतिक्रियावादी र देवत्वकरण/हिरोइजममा बाँचेको छ । सन्दीप लामिछानेमाथिको पाटन उच्च अदालतले लगाएको ट्राभल बैन सर्वोच्च अदालतले फुकुवा गरिदियो । क्यानले त पहिल्यै खेलन प्रतिबन्ध हटाइसकेको थियो । सर्वोच्चको आदेशले लामिछाने नेपाली राष्ट्रिय टोलीमा समावेश

भएर बाहिर खेलन जाने अनुमति पाए । सामाजिक वृत्तमा चलिरहेकै तर्क थियो अभियुक्ति प्रमाणित भए/नभएसम्म जीवन किन रोकिनु (?) तर गौशाला २६ को जीवन, जिन्दगानी के हुँदैछ (?). यसबारे न ठूलो सामाजिक वृत्त सोच्छ, न त राज्य नै गम्भीर देखिन्छ । त्यस्तै, आइरनी के भयो भने सरकार प्रमुख (प्रधानमन्त्रि)ले अभियुक्तलाई त्यहि दौरानमा सत्कार गरे जबकी सरकार गौशाला २६ को पक्षमा लामिछाने विरुद्ध अदालतमा केस लडिरहेको छ । यसरी राज्यले एक वा अर्को बहानामा अभियुक्ती चोख्याउँदै लैजानु, पीडिताको हौशलामा प्रहार गर्नुले यस देशका महिला समुदायबीच गम्भीर निराशा छाएको छ । बलात्कारको अभियोगमा राज्यले शून्य सहनशीलता (ZERO TOLERANCE) को नीति लिनुपर्छ यो आवश्यक छ । साथै, पितृसत्ताको जरा कहाँकहाँ, राज्यका कुनकुन अंग र संस्थासम्म फैलिएको छ सर्वोच्चको आदेशले छर्लङ्ग पारिदिएको छ ।

4.2. बलात्कारको परिभाषा (?)

नक्कली भुटानी शरणार्थी प्रकरणसम्बन्धी सांसदद्वय आरजु राणा देउवा र मञ्जु देवी खाँडको नाम तोकेर पैसा बुझाइएको अडियो बाहिरियो । अडियो बाहिर आएको केही बेरमै सामाजिक सञ्जालदेखि चिया चौतारीसम्म सबैको चर्चाको विषय बन्यो । अडियो नक्कली र आफूलाई फसाउने उद्देश्यले बनाइएको भन्दै साइबर ब्यूरोमा छानबिन गर्न उजुरी पनि पर्यो । राणाले संसदमा बोल्दै गर्दा आफ्नो चरित्रको बलात्कार भयो भनेर सुनाइन् । बलात्कारको कुनै स्थिर परिभाषा छैन,

व्यक्ति पिच्छे यो हुन्छ भन्ने कुरा हामीले बुझ्नुपर्छ । नक्कली शरणार्थीको प्रकरणले राजनैतिक व्यक्तिहरु प्रति आवेग सिर्जना गरेको बेला ती सांसदद्वयको चरित्रमाथि गालीगलौज गर्नु, चरित्रमाथि नानाथरी टिप्पणी गर्नु एउटा खास किसीमको ट्रेन्ड देखाउँछ । राजनैतिक व्यक्तिमाथि लागेको आरोपमाथि जवाफ खोजिनु पर्छ, उनका जवाफदेहिता तय हुनुपर्छ तर महिला भएकै कारण जवाफ खोज्दै गर्दा चरित्रमाथि प्रहार गर्नु महिलामाथि हुने विभिन्न (यस सन्दर्भमा अनलाईन) हिंसाको रूप हो ।

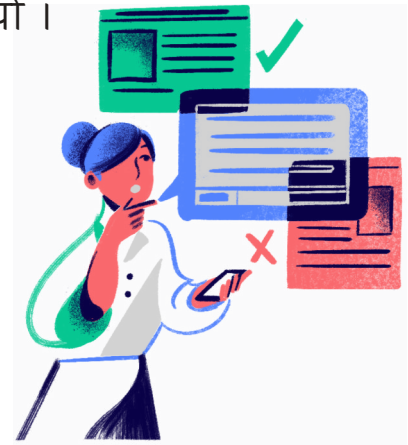
4.3. प्रहरी तथ्यांक

प्रहरीको तथ्यांक अनुसार डिजिटल स्पेसमा बालिका तथा महिला विरुद्धको हिंसा व्यापक बढेको छ । पछिल्लो आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा मात्र ४,५९० वटा अनलाईन हिंसाको घटना रिपोर्ट भयो । २०७८/७९ मा भने सो तथ्यांक २,३८९ रहेको थियो । चालू आर्थिक वर्ष २०८०/८१ को पहिलो पाँच महिनामा मात्रै ३,३०९ बालिका तथा महिला विरुद्धको अनलाईन हिंसा रिपोर्ट भएको छ ।

महिला र किशोरीमाथि डिजिटल हिंसा गर्नेमा वयस्क पुरुषको संख्या अधिक रहेको प्रहरी अनुसन्धानले देखाउँछ । कुल पीडकमध्ये १५ प्रतिशत हाराहारी किशोर छन् । पछिल्लो पाँच वर्षमा ५८४ जनाले आफूमाथि डिजिटल माध्यमबाट दुर्व्यवहार भएको भन्दै उजुरी दिएका थिए। ती उजुरीका आधारमा डिजिटल यौन शोषण, हिंसा तथा दुर्व्यवहारमा पर्ने किशोरी ७७.४० प्रतिशत छन् । पीडित किशोर र किशोरीको प्रकृति पनि फरक हुने गरेको छ । पीडित किशोरहरू अनलाइन गेम खेल्दाखेल्दै हप्काइएको, डर-धम्की देखाइएको भनेर उजुरी गर्न आउँछन्। किशोरीहरूलाई भने पीडकले यौन सम्बन्ध राख्ने उद्देश्यले इन्टरनेटमार्फत साथी बनाउने, उपहार दिने, फकाउने, प्रलोभनमा पार्ने, धम्क्याउने गर्छन् । अश्लील सामग्री देखाउने, गोप्य सामग्री अरुलाई सेयर गरेर यातना दिएका हुन्छन् ।

तर पनि, डिजिटल प्लेटफर्मलाई नै दोषी ठहराएर पन्छिने खालका समाचार र भाष्य सम्प्रेषण गरेको देखियो । यथार्थ के हो भने डिजिटल संसार सामाजिक सञ्जाल

चलाउने कुनै बानी मात्र रहेन, अब यो हाम्रो दिनानुदिनको हिस्सा भैसकेको छ । डिजिटल संसार पनि वास्तविक संसार हो । हाम्रो सामाजिक चरित्र फोनबाहिर जस्तो छ, फोनभित्र पनि उस्तै देखिने हुन्छ । तसर्थ डिजिटल प्लेटफर्मलाई दानविकरण गरेर ती प्लेटफर्म प्रयोगकर्ताका, खासगरी जो बढी जोखिममा र सिमान्तकृत छन् जस्तै यस सन्दर्भमा महिला, आफूलाई एक्सप्रेस गर्ने स्वतन्त्रताको माध्यम (र स्वतन्त्रता) कुण्ठित गर्नु हो । डिजिटल अधिकारबारे बहस जरुरी छ । डिजिटल अधिकार डिजिटल संसारको मानव अधिकार हो । प्रहरी र सरोकारवाला निकायका तथ्यांकको प्रयोग डिजिटल स्पेस सुरक्षित बनाउन सो अनुरूपका नीति निर्माण र कार्यान्वयन हुनुपर्छ ना कि दानविकरण गरेर निषेध गर्नुतिर – जुन टिकटकको सन्दर्भमा देखियो ।

5. मार्च: महिलाको इतिहास महिना

मार्चको महिनालाई WOMEN'S HISTORY MONTH को रूपमा चिनिन्छ र सो महिनाको ८ तारिकमा अन्तर्राष्ट्रिय श्रमिक महिला दिवस मनाइन्छ । यस वर्षको ११३औँ महिला दिवसको नारा DIGITAL: INNOVATION AND TECHNOLOGY FOR GENDER EQUALITY रह्यो । यस नारा वरिपरी भएका चर्चाहरूमध्ये एउटा विषय रह्यो:

सूचना प्रविधि तथा वैज्ञानिक अनुसन्धानका क्षेत्रमा महिलाको पेशागत उपस्थिति र सहभागीता न्यून हुनु । उदाहरणको लागि: WOMEN IN INFORMATION TECHNOLOGY नामक कार्यक्रममा सांसद सुमना श्रेष्ठले भने अनुसार नेपालमा आर्थिक रुपमा सक्रिय ८१ प्रतिशत महिला मध्ये जम्मा ०.५ प्रतिशत सूचना प्रविधि तथा वैज्ञानिक अनुसन्धानका क्षेत्रमा आबद्ध छन् । यसको मूल कारण लैंगिकताको आधारमा गरिने विभेद हो ।

जस्तै: सो क्षेत्रमा महिलाहरुलाई अवसर नै नदिइनु । त्यस्तै, अर्को चर्चाको विषय डिजिटल विभेद हो । समाजमा भएको लैंगिक असमानता डिजिटल डिभाइडको रुपमा विकसित भएको छ । यसको एउटा कारण महिलासँग डिजिटल डिभाइडको सहज पहुँच नहुनु, अर्को शब्दमा पुरुष जतिको पहुँच नपाउनु, हो । अन्तर्राष्ट्रिय दूरसञ्चार संघ (आईटीयू) ले सन् २०२२ मा अद्यावधिक गरेको एक तथ्यांकअनुसार विश्वमा ६२ प्रतिशत पुरुषले इन्टरनेट सेवा प्रयोग गर्छन् भने महिला प्रयोगकर्ता ५७ प्रतिशत छन् । इन्टरनेटमा नजोडिएका अनुमानित २.७ अर्ब मानिसमध्ये अधिकांश महिला र किशोरी छन् । नेपालजस्ता कम विकसित देशमा १९ प्रतिशत महिलाले मात्रै इन्टरनेट प्रयोग गर्छन् । नेपालमा कुल १.२६ करोड

सामाजिक सञ्जाल प्रयोगकर्तामध्ये ५६.४ प्रतिशत पुरुष र ४३.६ प्रतिशत महिला रहेको तथ्यांक छ । त्यसैगरी, UN WOMEN को एक प्रतिवेदनअनुसार विश्वका १३३ आर्टिफिसियल इन्टेलिजेन्स प्रणालीमा गरिएको अध्ययनले ४४ प्रतिशतभन्दा बढी परिणाममा कुनै न कुनै किसिमको लैंगिक विभेद रहेको देखाएको छ । यस्तै, १२५ देशका महिला पत्रकारबीच भएको एक सर्वेक्षणमा ७० प्रतिशतभन्दा बढी सहभागीले आफ्नो कामको सिलसिलामा अनलाइन हिंसा भोग्नुपरेको उल्लेख गरेका थिए ।

साथै, डिजिटल स्पेसमा/मार्फत महिलाविरुद्ध हुने/भएको क्रियाकलाप/घटनाहरुलाई नीतिगत सम्बोधन गर्नुपर्ने कुरा पनि उठेका छन् । यो सब चर्चाको विषय बनिरहँदा यी विषयहरुलाई निरन्तर वकालत (ADVOCACY) गर्दै लैजानुपर्छ अनि मात्र केहि निकास हुन्छ । अर्को तर्फ, नयाँ सेन्सस रिपोर्टमा उल्लेखित एकल आमाको संख्यालाई टेकेर आमाको नामबाट नागरिकता नपाउने भएर त्यसरी नागरिकताबाट बन्चित हुनुपरेका व्यक्तिको संख्या १७ लाख पुगेको देखिन्छ ।

6. निष्कर्ष

बडी एण्ड डाटाले यस समीक्षात्मक प्रतिवेदन मार्फत् नेपाली परिवेशमा प्रविधि र मानव अधिकार/डिजिटल अधिकारको अवस्था कस्तो छ भन्ने मापन र चर्चा परिचर्चाको प्रयास गर्दैगर्दा नेपाली मिडियामार्फत डिजिटल अधिकार सम्बन्धि हामीले पाएको मुख्य प्रवृत्ति र निष्कर्ष निम्न छन्:

- पहिचान चोरी (IDENTITY THEFT) गरेर सजिलै सिमकार्ड निकाल्ने र त्यसबाट बैंक तथा डिजिटल वালেटमा अनाधिकृत पहुँच बनाउने हुनाले सिमकार्ड भेरिफिकेसन तथा डिजिटल वালেट भेरिफिकेसन प्रणाली मजबूत बनाउनुपर्ने देखिन्छ ।
- मार्च महिलाको इतिहास माह र जून प्राइड माहसम्बन्धि LEARN, UNLEARN र RELEARN तक्रिक प्रयोगमा ल्याई सीमान्तकृत समुदायका कथा मिडिया रिपोर्टिङमा ल्याउनुपर्ने देखिन्छ ।
- डिजिटल प्लाटफर्महरुलाई (सामाजिक सञ्जाल) सबै खाले घटना/दुर्घटना, हिंसाको दोष थुपारेर दानविकरण गर्ने परिपाटी फेर्न आवश्यक देखिन्छ भने इन्टरनेट नियन्त्रित गर्नुको सट्टा प्रयोगकर्तामैत्री नियामक निकाय (जसले गोपनीयता र अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता बुझेको हुन्छ) बनाई नियमन गर्न जरुरी छ ।
- नागरिकमाथि निगरानी गर्ने किसिमले सरकारबाट साइबर सुरक्षा नीति र दूरसञ्चार विधेयक बनाई भएको प्रयासमाथि हस्तक्षेप गर्न सरोकारवालाहरु संगठित भई डिस्कोर्स निर्माण गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
- अनलाईन सरकारी सेवा सीमान्तकृत, अल्पसङ्ख्यक तथा अपाङ्गता भएका व्यक्ति र समुदायको पहुँच हुने ढाँचामा विस्तार हुनुपर्छ । उदाहरणको लागि: दृष्टिविहिन तथा अल्पदृष्टियुक्त व्यक्तिलाई ध्यानमा राखी अल्ट टेक्स्ट (ALT TEXT), भोइस ओभर (VOICEOVER) वा टक ब्याक (TALK BACK) प्रविधिको प्रयोग गरिनु ।

अनुसूची 1 – अनुगमन गरिएको मिडियाहरु

टेकपाना, रातोपाटी, देश सञ्चार, कान्तिपुर, गोरखापत्र, आइसिटी समाचार, खरीबोट, न्युज् २४, नेपाल लाईव, राजधानी, नागरिक दैनिक, हिमालखबर, ईमेजखबर, अन्लाईन खबर, बि.बि.सि. न्युज् नेपाल, सेतोपटी, मकालुखबर, काठमाडौं प्रेस, शिलापत्र, उज्यालोअन्लाईन, नयाँपत्रिका, थाहाखबर, १२खरी, द राईजिंग नेपाल, माई रिपब्लिका, द हिमालयन टाइम्स, खबरहब, नेपालखबर पत्रिका, रातोपाटी, द काठमाडौं पोस्ट

अनुसूची 2 – अध्ययन विधि

यस प्रतिवेदन मार्फत् सन् २०२३ को वर्षभरी नेपाली परिवेशमा डिजिटल अधिकारको अवस्था कस्तो रह्यो भनी विश्लेषण गरेका छौं । जसमा मुख्य अनलाईन मिडियामा प्रकाशित डिजिटल माध्यम, इन्टरनेट, प्रविधि इत्यादीसँग सम्बन्धित समाचार तथा विचार विमर्शहरुको अनुगमन, संकलन, अध्ययन र विश्लेषण गर्यौं । जम्मा ७४४ संख्यामा संकलित समाचारहरुलाई विगतमा त्रैमासिक संक्षिप्त प्रतिवेदनहरु पनि प्रकाशन र संप्रेषण गर्यौं । यस वार्षिक मिडिया अनुगमन प्रतिवेदनमा तीनै त्रैमासिक र समग्र अनुगमनबाट आएको विश्लेषणलाई उल्लिखित मुद्दाहरुमा विभाजित गरी प्रस्तुत गरेका छौं । यद्यपी यस अनुगमन र प्रतिवेदन लेखनमा समाचारको संख्या भन्दा त्यसले उठाएको विषयलाई गुणात्मक बिधिबाट विश्लेषण गरेका छौं ।

नोट: यस अनुगमन प्रतिवेदन हाम्रो एकलै संस्थागत पहलबाट भएको हो । यद्यपी भुलचुकको सम्भावनालाई स्वीकार गर्दै केहि सुझाव वा प्रतिक्रिया भए communication@bodyanddata.org मार्फत इमेलमा सम्पर्कका लागि आग्रह गर्दछौं ।

धन्यवाद !